

Izvorni znanstveni rad

UDK 331.556.442-053.6(4-16=862):886.2-071

Andrina Pavlinić, Josip Anić
*Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb*

Primljeno: 17.12.1991

DJECA HRVATSKIH MIGRANATA U EUROPSKIM ZEMLJAMA - ISELJAVANJE, MOTIVACIJA ZA OČUVANJE I NJEGOVANJE MATERINSKOG JEZIKA TE POVRATAK U DOMOVINU*

SAŽETAK

Nakon uvoda, koji sadrži demografske informacije o radnicima migrantima i njihovoj djeci te naznake problema kojima se bave autori u ovome radu, iznosi se argumentacija u prilog promicanja materinskog jezika i domovinske kulture u kontekstu europske integracije. Predočeni su rezultati istraživanja s akcentom na hrvatskim respondentima; promatrane varijable uvjetno su svrstane u tri grupe: socioekonomsku, jezičnu praksu i jezičnu kompetenciju; interes i planovi za povratak u domovinu. Na prigodnom uzorku djece naših radnika-migranata u inozemstvu, dobi 10-18 godina, koja su pohađala dopunsku školu na hrvatskome ili srpskom "materinskom jeziku"¹ u osam europskih imigracijskih zemalja (N = 342), provedena je analiza kako bi se utvrdilo da li se ispitanici hrvatske nacionalnosti (116) razlikuju od ostalih (226) ispitanika u pogledu očuvanja i njegovanja materinskog jezika i koje su njihove namjere u pogledu povratka u domovinu. Takva ista analiza provedena je i na razini reduciranog uzorka ispitanika: obuhvatila je samo ispitanike iz četiri zemlje (Njemačke, Švicarske, Nizozemske i Švedske). Reducirani uzorak brojio je 178 ispitanika (91 pripadnika hrvatske i 87 drugih nacionalnosti). Empirijski rezultati ukazuju na to da se polaznici dopunske škole ne razlikuju s obzirom na nacionalnost ni u pogledu njegovanja materinskog jezika ni u pogledu namjera povratka u domovinu. Takve rezultate vjerojatno uvjetuju sličan socioekonomski status ispitanika i slični roditeljski i učenički stavovi spram dopunske škole.

* Treći dio ovoga rada temelji se na rezultatima opsežnoga sociolingvističkog istraživanja "Jezik jugoslavenske djece koja žive u europskim zemljama" (voditelj mr. Andrina Pavlinić), koje je provedeno i financirano u Institutu za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu).

1 Sintagma je ovdje stavljena u navodnike jer taj jezik, kao medij i kao predmet nastave, nije i ne može svima biti isti materinski jezik; riječ je, promatrano s aspekta jezične uporabe respondenata, o dijalekatski, sredinski i povijesno uvjetovanim varijetetima, a s aspekta onih koji pružaju pouku, o različitim doživljaju i produkciji standarda.

I Uvod

Suvremena ekonomska migracija naših građana u europske zemlje započela je nešto prije sredine 60-ih godina. Od 1953, kada započinju ova kretanja do 1960. ukupni se broj vanjskih migranata kretao u rasponu od oko 15 do oko 60 tisuća na godinu. Kasnije se broj odlazaka značajno smanjio i na toj nižoj razini stabilizirao. Bilo je i stanovitih povrataka u domovinu, ali i opetovanih migriranja. Broj jugoslavenskih radnika u inozemstvu dosegao je apsolutni vrhunac 1973. Smatra se da ih je u Europi tada bilo blizu 850 tisuća, od kojih preko 500 tisuća samo u SR Njemačkoj. Zbog energetskih poremećaja u svjetskoj privredi do kojih je došlo u to vrijeme (tzv. naftna kriza) presahnjuju migracijski izlazni tijekovi.

Popis stanovništva 1981. bilježi ukupno oko 875 tisuća jugoslavenskih radnika u inozemstvu, iako su podaci zemalja imigracije ukazivali na to da ih je bilo barem sto tisuća više. Od ukupnog broja građana u inozemstvu nešto više od 70 posto bili su zaposleni, a ostali su bili uzdržavani članovi obitelji. Iz Hrvatske tada je u inozemstvu bilo ukupno 151.619 radnika i s njima 58.711 članova obitelji. S obzirom da je prosječna starost članova obitelji bila svega 8,5 godina (muškaraca 8,1, a žena 10,0 godina), očito je da su članovi obitelji u najvećem broju bila djeca, a tek u manjem broju nezaposlene žene. Od ukupnog broja djece s roditeljima iz Hrvatske, njih je preko 28 tisuća (točnije, 28.156) rođeno u inozemstvu (Dokumentacija RZSRH br. 517, Zagreb, 1986).

Nakon naftne krize, dakle, smanjuju se mogućnosti zapošljavanja, ali pod određenim uvjetima zemlje imigracije dopuštaju zaposlenim stranim radnicima dovesti svoje obitelji. Tako se struktura stranih populacija u tim zemljama postupno mijenjala. (Primjerice, popis stanovništva u Švedskoj 1975. pokazao je da je 55 posto jugoslavenske djece do 19 godina rođeno u toj zemlji, a pet godina poslije čak je 71,5 posto jugoslavenskih osnovnoškolaca bilo rođeno u Švedskoj. Ili, prema našem popisu iz 1981, od ukupnog broja djece do 14 godina koja s roditeljima žive u inozemstvu, čak je 58,3 posto rođeno izvan domovine). Društvene i gospodarske prilike u zemlji ne samo što ne omogućuju planirani povratak radnika s "privremenog rada u inozemstvu", nego se, ovim novim odljevom uzdržavanih članova, obitelji spajaju izvan domovine, a tamo se rađaju i novi članovi. Spajanjem obitelji u inozemstvu, zapravo produbljanjem procesa sazrijevanja emigracije, problem povratka u domovinu postaje još složeniji i teže rješiv. Okupljanjem cijele obitelji u inozemstvu neminovno slabe i veze s domovinom. Ni glave obitelji nisu više oni isti kakvi su kao mladi otišli u tuđinu. Vidi se to, između ostalog, i po tome što je prosječna starost radnika u inozemstvu godine 1971. bila ispod 30 godina (29,8), a deset godina kasnije prosječna dob iznosi 37,3 godine. Očito je da među njima ima onih kojima se tzv. privremenost uvelike protekla. U svemu ovome posebnu pažnju privlači problem tzv. "druge generacije" migranata (djece radnika migranata koja su ili rođena u inozemstvu ili su onamo dovedena u relativno ranoj životnoj dobi). Njima sigurno domovina ne znači isto što i njihovim roditeljima.

Specifično obilježje "druge generacije" migranata jest da su proživjeli svoje formativne godine u inozemstvu, ali su od svojih roditelja naslijedili kulturu, jezik, etnička obilježja, pa i državljanstvo zemlje podrijetla. Pretpostavlja se da će ova skupina biti podvojena u svojoj identifikaciji između zemlje primitka i zemlje podrijetla. Stoga se postavlja

pitanje ne samo o prilagodbi ove populacije društvu primitka već i o mogućnosti njezina povratka u roditeljsku zemlju, zemlju podrijetla (4:38).

Povećanje broja strane djece u zemljama prihvata, te demokratska dostignuća i općenito i najšire prihvaćeni koncepti inter/multikulturalnosti u njima stvorili su potrebu za školovanjem djece i na materinskom jeziku. Zadovoljavanje te potrebe bila je moralna obveza obiju zemalja: i zemlje podrijetla i zemlje primitka. Takva odgojno-obrazovna djelatnost u inozemstvu organizirano se provodi za našu djecu od 1970, pri čemu se domovinski doprinosi kao i oni stečeni u procesu imigracije i integracije u školski sustav strane zemlje razlikuju i od zemlje do zemlje, a različiti su i vremenski, stjecanjem iskustva.

U okviru unitarističkog koncepta državne administracije u Jugoslaviji, hrvatski su migranti bili izučavani kao segment općepriznate i uvriježene kategorije jugoslavenskih migranata, pa je takav pristup Jugoslavije kao zemlje slanja i jugoslavenske migracijske politike uvjetovao i jednoznačni i podudaran tretman u statistikama zemalja primitka. Unitaristički koncept prevladavao je i u tzv. jugoslavenskoj dopunskoj školi, odnosno u nastavi materinskog jezika i kulture, poglavito u zemljama gdje se ona jače oslanjala na organizaciju iz domovine, odnosno na organizaciju jugoslavenskih konzulata. U praksi to je značilo da se, na globalnom planu, nije poklanjala pažnja nacionalnim, povijesnim, kulturnim, jezičnim i drugim posebnostima.

Na jezičnom planu, jugoslavenski je unitaristički koncept doveo do toga da se u prosvjetnim i drugim evidencijama i statistikama razvijenih europskih zemalja jezik hrvatske, srpske, muslimanske i crnogorske djece ponajčešće navodio kao srpsko-hrvatski. Štoviše, istraživačima je rad dodatno otežavala kategorija "jugoslavenski govornici" ili "govornici jugoslavenskih jezika" (ponekad bi i sama djeca znala izjaviti da govore "jugoslavenskim" jezikom). Takva unitaristička jezična i kulturna politika u "jugoškolama" često je izazivala zlovolju i nezadovoljstvo roditelja, pa stoga i smanjenu volju za upis djece u takve škole, čak i bojkot nastave, poglavito u hrvatskim migrantskim zajednicama. Opravdano se pri tom kritički ukazivalo na nastavne sadržaje u nastavnom programu i udžbenicima, te na jezik kao instrument i kao predmet pouke. (Ovo spominjemo i stoga jer se ovaj rad većim dijelom temelji na rezultatima istraživanja provedenim u takvim uvjetima, 1985-ih godina.)

II Pitanje jezika (L1) u integracijskom kontekstu i znanstveno bavljenje njime

Pitanju odgoja i obrazovanja djece radnika migranata europske su se zemlje imigracije posvetile sa nešto zakašnjenja u usporedbi s prekomorskim, tradicionalno imigracijskim zemljama; jedan je razlog tome taj što su boravak migranata duže vremena smatrale privremenim. Kada je postalo jasno da se privremenost pretvara u stalnost, da se spajaju migrantske obitelji i rađa već "treća generacija" migranata, te da su čak i klasična europska društva tipa "jedna nacija - jedan jezik" postala multikulturalna i višejezična zahvaljujući migracijskim kretanjima (i povećanoj mobilnosti radne populacije unutar EZ), ovo je pitanje dobilo prednost na društvenom, političkom, gospodarskom i pedagoškom planu. Ono je povezano i s potrebom uspješnijeg komuniciranja i koegzistiranja različitih kultura u Europi današnjice zahvaćenoj procesom integracije.

Osobita pažnja okreće se, dakle, jeziku kao instrumentu komunikacije, ali i kao proizvodu i odrazu kulture. Pri tom se sučeljavaju pobornici jednojezičnoga i višejezičnog

prosvjetnog sustava, iskušavajući različite modele jezične nastave. Na teorijskom i praktičnom planu javljaju se mnoga pitanja: koji se uopće jezik može smatrati materinskim jezikom djece migranata - L1, kakav je odnos između L1 i jezika sredine - L2, i kojemu na početku školovanja dati prednost u pouci, treba li L2 poučavati kao glavno sredstvo komunikacije-instrument ili kao strani jezik, valja li L1 smatrati jezikom bez kojega se može ili ne može očekivati uspješno ovladavanje jezikom sredine, treba li ga poučavati kao strani jezik jer je izgubio mnoštvo svojih funkcija i djeci migranata služi još samo za komuniciranje s roditeljima i starijom rodbinom u zemlji domaćina i zemlji podrijetla, je li aktivni bilingvizam pozitivan i poželjan cilj jezične nastave ili ga treba zanemariti jer možda škodi kognitivnom razvitku djece, itd. U okviru pitanja što se postavljaju o konceptu same kulture, javlja se i pitanje determiniranja i njegovanja migrantske kulture, a jedno je od pitanja na jezičnom i pedagoškom planu, primjerice, da li materinski jezik poučavati kao sastavni dio kulture podrijetla ili izolirano od nje. U većini ovih pitanja, kao uvijek kad je riječ o sudbini migrantske populacije, osjeća se i utjecaj aktualne politike.

Usvajanje/učenje, razvijanje i očuvanje materinskog jezika u migrantskoj sredini povezano je s velikim i mnogim teškoćama. Rezultat umnogome ovisi o motivacijama roditeljske generacije, a osobito stimulativno djeluje konkretna odluka ili namjera o povratku u domovinu. Iako već i sam čin uključivanja u dopunsku školu pokazuje pozitivan stav spram njegovanja materinskog jezika, iz spomenutih razloga ta sveza nije jednoznačna. Peter Klinar smatra da je aktivna povratnička politika zemlje podrijetla jedini način sprečavanja asimilacije, pa i jezične asimilacije "druge generacije" migranata (5:51).

Čini nam se da bi u školama zemalja imigracije kao idealan cilj trebalo težiti za stvarnom, a ne samo za deklarativnom jednakošću obrazovnih mogućnosti za stranu djecu, te toj stranjoj djeci omogućiti snalaženje u prožimanju dviju kultura, zemlje podrijetla i zemlje prihvata, te jednoga i drugog jezika.

Ideje interkulturalizma i multikulture doista su ugrađene u mnogo političkih i prosvjetnih dokumenata u zemljama članicama EZ, no njihova se provedba u praksi kvalitativno i kvantitativno veoma razlikuje od zemlje do zemlje. U jednom od najnovijih dokumenata pod naslovom "Multikultura u gradu - integracija imigranata" (Cohn-Bendit, 1991), eksplicite se priznaje stanovita nemoć administracija zemalja EZ: "Vlade su sklone nijekati fenomene u svezi s priljevom imigranata (iz Istočne i Južne Europe, te zemalja Trećega svijeta, poglavito iz Sjeverne Afrike i Srednjeg Istoka)." U dijelu o integraciji mladih migranata (1:4-5) stoji: "Prihvaćanje etničkih razlika važan je preduvjet za suglasje sa suvremenom erom Zapadne Europe i, obrnuto, s potrebama etničkih skupina. Pravo na slobodan razvitak ličnosti uključuje i to da *jezik roditeljskog doma* (podčitali autori ovoga članka) bude sastavni dio naobrazbe, jer se njegovim razvitkom podupire mogućnost pozitivnog ponašanja migranata u zemlji prihvata." Dalje se u dokumentu prihvaća spoznaja da pluralizacija kulturnih tradicija zahtijeva i pluralizaciju školskog obrazovanja onako kako je to za sve učenike predviđeno interkulturalističkim nastavnim planom i programom. Kad se, međutim, govori o operacionalizaciji, problem se - kao novi europski trend - spušta na razinu lokalne zajednice, te se promiče ideja o "programu za mlade... u kojemu se polazi od pretpostavke da svi mladi ljudi imaju iste temeljne potrebe ali su u društveno nepovoljnom položaju", pa im stoga valja ponuditi, među inim, naobrazbu maksimalno "decentraliziranu i okrenutu prema njihovoj lokalnoj zajednici", koja pruža bolje stručne mogućnosti bez obzira na njihovo etničko podrijetlo. Za izradu i ko-

ordinaciju školskih i izvanškolskih "programa za motivaciju, orijentaciju, promicanje i podršku" predviđene su nezavisne društvene institucije.

Preostaje da se vidi hoće li će takva decentralizirana nastava, prilagođena i provedena na razini lokalne zajednice, postizati bolje rezultate od dosadašnje.

Nekim od spomenutih pitanja jezika, kulture, obrazovanja sustavno smo se bavili niz godina, kako u opsežnom sociolingvističkom istraživanju "Jezik jugoslavenske djece koja žive u europskim zemljama" (kojemu će biti posvećen III dio ovoga teksta), tako i pragmatički, praćenjem literature i najviših dosega u srodnim (psiho/socio) lingvističkim istraživanjima malobrojnih domaćih i više stranih istraživanja. Svoje smo znanstvene i stručne spoznaje objavili u nizu radova nastalih u prošlom desetljeću, što su većinom pobrojani u bibliografiji, prilogu članka Svenke Savić (10:30-38). Među stranim radovima, prvenstvo glede teorijske formulacije i sustavnog praćenja pojedinih problema te primjene istraživačkih rezultata u praksi, nesumnjivo pripada onima što ih objavljuje veoma selektivan britanski časopis "Journal of Multilingual & Multicultural Development", kao i cijeloj seriji knjiga (dosad 30-ak) britanskog izdavača "Multilingual Matters Ltd", koji također polazi od vrhunske stručnosti autora-istraživača kao osnovnog kriterija za odabir svojih publikacija.

Zalažući se za promicanje materinskog jezika i kulture djece naših migranata u europskim zemljama, ponajviše smo isticali, osim uvriježene argumentacije u prilog ukorijenjenosti u jednoj kulturi (etničnost, kulturni identitet) koja ne isključuje povezanost s nekom drugom/drugima, stajališta što ćemo ih pobrojiti nasumce (usp. Pavlinić:8).

Hrvatski jezik možda i jest jezik jedne "male" nacije, ali on crpi svoje vrijednosti i pridonosi našoj kulturi koja je veoma stara, raznovrsna i ima što ponuditi europskoj baštini (radi promicanja interkulturalizma/multikulture u praksi).

S druge strane, i otvoreno se i prikriveno razmišlja o "hijerarhiji jezika", koja odražava superiorni razvitak i kulturni utjecaj pojedinih zemalja. Ovakav koncept može se logično vezati s razmišljanjem "jedna nacija-jedan jezik", što je bio u tradiciji pojedinih bivših država-nacija u Europi i (latentno) ukorijenjen i u njihovim školskim sustavima (pa su ovi usmjereni prema učenicima iz povlaštenih društvenih klasa, a strana se djeca percipiraju kao neka vrsta balasta).

Tijekom povijesti bilo je mnogo slučajeva da je čak tako ekstremna pojava kao što je "jezična mržnja samoga sebe"² postupno ustupala mjesto obnovljenoj jezičnoj lojalnosti među govornicima brojnih "opskurnih" jezika (N.B. i terminologija i opservacija pripadaju U. Weinreichu, 1968). Ne ulazeći u uzroke te pojave, valja istaći da su oni uvijek osobito važni govornicima tih jezika, pa onda i takvim jezicima valja dati priliku, kao voću što se vadi iz *košare s ljudskim pravima*.

Kad je riječ o ovome fenomenu (o kojemu se nerado govori i piše), misli se i na stranu djecu koja su sklona svojevrsnoj mimikriji u odnosu na dominantno društvo: ona nastoje doimati se, govoriti, ponašati se, pa često čak i razmišljati kao njihovi autohtoni vršnjaci. Toj se djeci mogu pribrojiti i višestruko (etnički, jezično i sl.) nestabilna djeca, koja se deklariraju kao "domaći" bilo u zemlji prihvata ili u zemlji podrijetla. No jednoga dana

2 Izraz "linguistic self-hatred" nova je sintagma, koju je vjerojatno uveo jezikoslovac Sledd iz Velike Britanije.

neki ih događaj, objektivno ili subjektivno velike snage ili važnosti, može pokrenuti da prestanu "sjediti na ogradi" i odluče se prijeći na jednu ili drugu kulturnu (jezičnu) stranu.

Ima više autora, među njima poglavito *Stölting* (1988:13-14), koji izvješćuju o pozitivnim, katkad izuzetnim učincima nastave na materinskom jeziku. Prema njihovim nalazima, ta je nastava mnogo uspješnija, čak i u teškim uvjetima, od nastave stranih jezika u redovitoj školi. Postoje čak neki pokazatelji o tome da je ona možda u pozitivnoj korelaciji sa školskim uspjehom, no bit će potrebna daljnja istraživanja kako bi se to moglo pouzdano ustvrditi.

Sam koncept "materinski jezik" u prošlom je desetljeću bio predmetom čestih rasprava i nesuglasica, kako među stručnjacima tako i među laicima, osobito kad je riječ o tzv. trećoj generaciji, djeci migranata koja je rođena u zemljama imigracije, i koja, dakako, te zemlje i njihov jezik, može smatrati "vlastitima". Njihov materinski jezik pak za rođene u emigraciji ima manju izravnu korisnost, slabiju upotrebljivost i frekventnost jer im nedostaje sugovornika, pa onda i niži status i prestiž, i može im postati tek "prvi drugi" jezik. Nastupio je proces zamjenjivanja materinskog jezika (L1) jezikom sredine (L2). Čak i u takvim uvjetima, čini se posve logičnim svrstati se u tabor pobornika za očuvanje i njegovanje materinskog jezika, ne samo radi političke deklaracije već i kao sociokulturni, stručni i pragmatični izbor. Teško je ne složiti se sa stajalištima Cummins i Skutnabb-Kangasove (1984, 1988 i drugdje) kao pobornicima nastave u kojoj je *materinski jezik za "manjinske" skupine medij pouke tijekom prvih godina školovanja*; njihova se argumentacija doima utemeljenom jer se zasniva na istraživanjima i opsežnom praktičnom radu u skandinavskim zemljama, SAD i Kanadi. Način razmišljanja tih znanstvenika može biti potkrijepljen i novijim istraživačkim nalazima njemačkog psiholingvisti Wodea (14). On tvrdi da veći broj vještina što smo ih aktivirali tijekom usvajanja materinskog jezika ostaje "pri ruci" i tijekom našega daljnjeg života, pa dakako i procesa usvajanja L2. Kad će se reaktivirati u nekoj konkretnoj situaciji, ovisi o raznim psihološkim i socijalnim čimbenicima, te je, po Wodeu, jedna od glavnih zadaća psiholingvističkih istraživanja upravo otkriti sponu između jednih i drugih čimbenika.

Prije ovoga autora, Ringbom je istakao (9:36-38) da je osobi koja uči L2 od znatne pomoći prilikom njezinih nastojanja da razumije izričaje novog jezika - a taj proces mišljenja prethodi procesu samostalne produkcije - sličnost sa već savladanim vještinama, poglavito na L1.

Postoji još i fenomen što ga možemo nazvati "učinkom političke poluge". Primjerice, jezik Gradišćanskih Hrvata, koji predstavljaju tradicionalnu (stabiliziranu) austrijsku manjinu, jezik je (varijeteti čakavskoga i štokavskog dijalekta) što se očuvao od 16. stoljeća, kada se dio hrvatskog življa sklonio u Gradišću pred turskom najezdom i što je sačuvao svoje negdašnje oblike, a iskazuje se vlastitim razvitkom, odvojenim od razvitka hrvatskoga standarda u matičnoj zemlji. U Austriji taj jezik ipak nije dobio službeni status, niti status europskoga manjinskog jezika, pa onda ni pravna i druga sredstva za zaštitu i očuvanje. Kao što ističe Gassner (3,11-2), Hrvat iz Austrije, *čak kad većinsko društvo i pruži neke ustupke nekome manjinskom materinskom jeziku i kulturi, taj jezik ipak nema*

jamstvo da će se ti ustupci provesti (istakli autori ovoga rada). Proizlazi da bi se upravo sami govornici manjinskih jezika i djelatnici na području jezika-obrazovanja-kulture trebali angažirati u neprekidnoj borbi za poboljšanje situacije. U njoj se kao stjegonoša već ističe Europski biro za manje korištene jezike sa sjedištem u Irskoj, koji surađuje s komisijom EZ, Europskim parlamentom i Europskim vijećem.

Da zaključimo: usvajanje ili učenje vještina na materinskom jeziku važno je ne samo zbog razvitka djetetova jezičnoga i kulturnog identiteta i njegove djetinje ličnosti, već i za usvajanje ili učenje i razvitak većinskog jezika. Lako je dalje izvesti zaključak da će se ličnost s razvijenim integritetom (u smislu cjelovitosti, potpunosti) uspješnije integrirati u jedan ili u oba svijeta koji joj se nude. Stoga se zagovara i preporučuje organizirana pouka L1 za djecu migranata, već od rane životne dobi. S ujedinjenjem Europe, sve više raste i "potreba za protutežu (kulturnoj) hegemoniji", upotrijebimo li omiljenu sintagmu J. Cummins i T. Skutnabb-Kangasove (11).

III Sociolingvističko istraživanje jezika (poglavito L1) djece migranata

a) Cilj istraživanja

Polazeći od stava da su motivacija za svladavanje i očuvanje materinskog jezika i namjera povratka u domovinu povezani, cilj je istraživanja bio ispitati postoje li eventualne razlike u toj povezanosti između učenika hrvatske nacionalnosti i učenika drugih nacionalnosti kojima je materinski jezik u dopunskoj školi zajednički.

b) Uzorak i postupak u istraživanju

U Institutu za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu provedeno je opsežno istraživanje jezične kompetencije djece jugoslavenskih migranata, govornika hrvatskoga ili srpskoga, u osam evropskih zemalja (Austriji, Danskoj, Francuskoj, Nizozemskoj, Njemačkoj, Švedskoj, Švicarskoj i Velikoj Britaniji). Uzorkom su obuhvaćeni učenici oba spola, dobi između deset i osamnaest godina, kojima je materinski jezik oba roditelja (bez obzira žive li zajedno ili ne žive) hrvatski ili srpski. Istraživanjem su obuhvaćeni učenici dopunske škole/nastave na materinskom jeziku koji su u inozemstvu boravili barem polovinu svoje dobi, što znači - oni najmlađi barem pet godina. (Pod inozemstvom podrazumijevali smo svaku zemlju, makar u njoj ispitanik bio i rođen, osim Jugoslavije.)

Prilike u kojima je istraživanje provedeno nisu dopustile da se planirani uzorak posve realizira ni po broju ni po značajkama, tako da su nastale stanovite neekvivalencije stratumima prema zemljama. Naknadno smo utvrdili da i zastupljenost hrvatske djece u svim stratumima nije ravnomjerna (nacionalnost, međutim, u vrijeme provođenja istraživanja nije ni mogla biti kriterijem pri izboru uzorka).

Tablica 1-Ispitanici prema zemlji primitka (ukupno i od toga broja Hrvati)

Zemlja prijema	Ispitanici		
	Ukupno	Hrvati*	%
Austrija	46	9	24.3
Danska	45	2	4.4
Francuska	50	8	16.0
Nizozemska	50	24	48.0
Njemačka	49	31	63.3
Švedska	51	20	39.2
Švicarska	28	16	57.2
Velika Britanija	23	6	26.0
Ukupno	342	116	33.9

*Velikoj većini ispitanika oba su roditelja po nacionalnosti Hrvati, a samo malom broju jedan je roditelj druge nacionalnosti (ali s hrvatskim kao materinskim jezikom). I u ovoj skupini, kao i u cijelom uzorku, podjednak je broj učenika i učenica, ali su u prosjeku mlađi od ostalih za oko godinu dana.

U uzorku je približno jednak broj muških i ženskih ispitanika (46:54 posto), a prosječna im je dob između 13 i 14 godina.

Relativno mali broj ispitanika u uzorku, posebice iz nekih zemalja (Velike Britanije i Švicarske), prigodni karakter uzorka (polaznici dopunske škole/nastave materinskog jezika), te nejednaka zastupljenost hrvatskih učenika po stratumima (od zanemarljivog postotka u Danskoj do značajno iznadprosječnog u Njemačkoj) ograničavaju generabilnost prikupljenih podataka, pa dobivene rezultate valja shvaćati više kao indicije.

Želimo upozoriti na još dvije činjenice koje značajno determiniraju jezičnu kompetenciju u materinskom jeziku. Prvo, veliki se postotak naših ispitanika čak i rodio u inozemstvu (u Francuskoj preko 95 posto, u Nizozemskoj preko 70 posto, odnosno samo se svaki treći hrvatski ispitanik rodio u domovini). I drugo, gotovo 54 posto svih ispitanika, osim kraćih sporadičnih posjeta, nikada nije živio u domovini, a daljnjih 12 posto proveli su u njoj kraće od dvije godine. Takva odsutnost jezične stimulativnosti šire autohtone sredine morala je utjecati na usvajanje i razvijanje materinskog jezičnog izraza.

U svim obuhvaćenim zemljama ispitivanje je provedeno na isti način - grupnim anketiranjem, a anketu su proveli nastavnici materinskog jezika dopunske škole (uz prethodnu instruktažu voditeljice projekta, koja je i sama - uz pilot-istraživanje - provela istraživanje u Danskoj).

e) Rezultati i diskusija

S obzirom da je prigodnim uzorkovanjem dobiven značajni debalans ispitanika hrvatske nacionalnosti u polovici imigracijskih zemalja iz obuhvata, odlučili smo da razlike između hrvatskih i drugih učenika testiramo po dva obrasca:

Tablica 2-Cjeloviti i reducirani stratumi

Dio uzorka	Cjeloviti stratumi		Reducirani stratumi*	
	N ₁	%	N ₂	%
Hrvatski ispitanici	116	33.9	91	51.1
Ostali ispitanici	226	66.1	87	48.9
Ukupno	342	100.0	178	100.0

*Obuhvaćeni su samo ispitanici iz četiri zemlje u kojima hrvatski učenici predstavljaju barem trećinu: u Njemačkoj 63,3%, u Švicarskoj 57,2%, u Nizozemskoj 48,0%, u Švedskoj 39,2%). S njima ćemo uspoređivati ostale ispitanike samo iz tih zemalja.

Promatrane varijable uvjetno smo svrstali u tri grupe:

- *socioekonomske* (obrazovanje oca, obrazovanje majke, zanimanje oca, zanimanje majke, zaposlenost roditelja, obiteljski sastav);

- *jezična praksa i jezična kompetencija* (jezik s roditeljima, jezik s braćom, jezik u igri, samovrednovanje poznavanja materinskog jezika, dominantnost materinskoga ili stranog jezika u govoru, dominantnost materinskoga ili stranog jezika u pismu);

- *interes i planovi za povratak u domovinu* (korespondencija s blizima u domovini, planovi roditelja za povratak, u kojoj zemlji ispitanici žele trajno živjeti).

Rezultati pokazuju da se ispitanici hrvatske nacionalnosti statistički značajno ne razlikuju od ispitanika drugih južnoslavenskih nacionalnosti ni u jednoj socioekonomskoj varijabli. To jednako vrijedi bilo da promatramo uzorak u cjelini ili reducirani uzorak ispitanika iz četiri zemlje, pa ćemo zato ove podatke navesti ukupno za sve ispitanike.

Tablica 3-Obrazovanje i zanimanje roditelja (%)

Varijabla	Otac	Majka
<i>O b r a z o v a n j e</i>		
Do 4 razreda osnovne škole	10.6	16.0
5 do 8 razreda osnovne škole	23.7	37.1
Zanatska ili srednja škola	29.2	16.4
Viša škola ili fakultet	9.9	8.5
Bez odgovora ili ne zna	26.6	21.9
<i>Z a n i m a n j e</i>		
NK i PK poslovi	37.7	47.9
KV, VKV i SS poslovi	39.5	16.7
VŠS i VSS	11.4	7.9
Udržavane osobe i umirovljenici	7.6	21.9
Bez odgovora	3.8	5.6

Kao što su približno isti postoci odgovora ispitanika hrvatske i ostalih nacionalnosti glede stupnja obrazovanja i složenosti zanimanja roditelja, takvi su i oni što se odnose na trenutno stanje zaposlenosti roditelja i sastav obitelji, pa ni ovdje nema nikakva razloga da ih ne prikažemo ukupno za sve ispitanike.

Tablica 4-Zaposlenost roditelja u inozemstvu (%)

Zaposleni otac i majka	64.3
Zaposlen samo otac	21.9
Zaposlena samo majka	6.4
Nezaposlena oba roditelja	5.3
Bez odgovora	2.0
Ukupno zaposleni očevi	86.2
Ukupno zaposlene majke	70.7

Tablica 5-Sastav obitelji u inozemstvu (%)

Roditelji, braća i ispitanik	73.7
Roditelji i ispitanik	14.0
Otac i ispitanik	6.1
Majka, braća i ispitanik	3.2
Proširena obitelj	2.9

Podaci iz tablica 3, 4 i 5 upotpunjuju sliku o ispitanicima koju smo naznačili govoreći o uzorku. Iako popriličan broj naših respondenata ne zna koja je školska sprema njihovih roditelja, naslućuje se ipak da je više od trećine roditelja bez ikakve stručne naobrazbe. Kako se moglo i pretpostaviti, majke su manjeg obrazovanja od očeva (preko 53 posto majki nema nikakav zanat niti kakvu stručnu školu). Takva se obrazovna struktura roditelja očituje i u složenosti njihova posla, iako ima i nekih koji obavljaju poslove a da za njih nemaju formalne kvalifikacije (takvih je više među očevima). Možemo opravdano pretpostaviti da su i zarade roditelja u značajnoj korelaciji s poslovima što ih obavljaju. Promatramo li ovo zajedno s podacima o zaposlenosti roditelja (86,2 % očeva i 70,7 % majki rade) i sastavu obitelji (više od 3/4 najmanje su četveročlane), možemo stvoriti približnu sliku o socioekonomskom statusu obitelji ispitanika. Rekli bismo da su to pretežno niže kvalificirane i niže plaćene radničke obitelji, u kojima je više uzdržanih članova, te su oba roditelja prisiljena raditi. (Ne treba, osim toga, zaboraviti da većina njih imaju nekog člana obitelji u domovini, pa i njih valja novčano pomoći.)

Takva radna opterećenost roditelja, s jedne strane, te njihova relativno skromna obrazovna razina, s druge, ne pridonose značajnijem posredovanju učenja u Feuersteinovom smislu. Pod posredovanim učenjem ovaj autor podrazumijeva takav oblik učenja u kojemu odrasla osoba posreduje u prenošenju iskustava iz okoline na osobu u razvitku, pomažući joj u stvaranju korisnih navika i stavova prema učenju (2).

Značajnost razlika u varijablama jezične prakse i jezične kompetencije između hrvatskih i ostalih ispitanika testirali smo na razini cijelog i na razini reduciranog uzorka. Kako razlike u cjelovitom uzorku ni u jednoj varijabli nisu statistički značajne na razini nižoj od 5 posto, iznijet ćemo distribuciju odgovora za sve ispitanike zajedno.

Tablica 6-Koji se jezik upotrebljava češće (%)

	Jezik u komunikaciji		
	s roditeljima	s braćom	u igri
Materinski jezik	87.4	34.5	18.1
Strani jezik	11.7	35.7	68.7
Podjednako i b.o.	0.9	29.8	13.2

Čestota upotrebe materinskoga i stranog jezika različita je i ovisi o prilici i sugovorniku. Materinski jezik služi, prije svega, za komuniciranje s roditeljima, mnogo manje u kontaktima s braćom i sestrama, a još rjeđe u igri. (Jedan broj ispitanika nema braće ni sestara, pa nisu odgovorili na to pitanje). Rezultate slične ovima dobili su i drugi istraživači (primjerice, 6:358, 7:367 i 368).

Tablica 7-Na kojem se jeziku lakše govori i piše (%)

Jezik	U govoru	U pismu
Materinski	19.3	26.6
Strani	38.3	66.4
Podjednako lako	42.4	7.0

Iz tablice 7 vidi se da je našim ispitanicima lakše i govoriti i pisati na jeziku zemlje u kojoj borave nego na materinskom jeziku. Na jeziku sredine oni svladavaju redovitu nastavnu građu i najčešće ga koriste svugdje izvan kuće. To što veliki postotak ispitanika misli da podjednako lako mogu *govoriti* bilo na jednom ili drugom jeziku, vjerojatno valja objasniti precjenjivanjem poznavanja govornoga materinskog jezika, jer ga ponajčešće koriste u kući s najbližima s kojima se i bez puno riječi mogu sporazumjeti. Tada i nije osobito važna točnost jezičnog izričaja, jer vernakularni kontekst zamjenjuje leksičku normu.

Jezičnu kompetenciju ispitanika donekle je moguće ocijeniti na temelju samovrednovanja kompetencije materinskog i stranog jezika (jezika zemlje u kojoj žive, jezika sredine).

Tablica 8-Poznavanje materinskoga i stranog jezika (%)

Samovrednovanje	Materinski jezik	Strani jezik
Odlično poznavanje	37.1	66.4
Vrlo dobro	36.8	24.0
Dobro	24.0	8.2
Slabo	2.1	1.5

Bez obzira što je ovo samovrednovanje zacijelo pomaknuto prema pozitivnijim vrijednostima, pretpostavimo na sličan način u oba jezika, nesumnjivo je da ispitanici svoje poznavanje jezika zemlje u kojoj žive ocjenjuju boljim od poznavanja materinskog jezika. (Odličnih, pa i vrlo dobrih, poznavatelja i jednoga i drugog jezika, dakako, daleko je manje nego što učenici misle.) To, međutim, nimalo ne čudi imamo li na umu da je dobar broj njih i rođen u stranoj zemlji, te da ni ostali nisu boravili u domovini neko duže vrijeme. Roditeljska potpora u tome im također nije bila izdašnija, a uključenost u dopunsku školu prije je emocionalni odnos negoli kanal učenja.

Rezultati u reduciranom uzorku, u nekim varijablama jezične prakse i jezične kompetencije, pokazale su statistički značajne razlike između respondenata hrvatske i respondenata drugih nacionalnosti. Prikazujemo ih u tablici 9.

Tablica 9-Značajnosti razlika u reduciranom uzorku

Varijabla	χ^2	df	p
Jezik s roditeljima	3.702	2	
Jezik s braćom	18.281	3	> 0.01
Jezik u igri	6.139	2	> 0.05
	80.414	2	> 0.01
	5.405	2	
Samovrednovanje poznavanja mater. jezika	8.057	3	> 0.05

Ni u reduciranom uzorku stratumi se statistički značajno ne razlikuju ni na razini od 5 posto u varijablama "jezik s roditeljima" i "češći jezik u pismu". U komunikaciji s braćom hrvatski ispitanici češće od ostalih koriste strani jezik, a isto to čine i u igri, iako je u potonjem slučaju razlika nešto manja. Dominantnost stranog jezika u komunikaciji ispitanika hrvatske nacionalnosti poglavito je izražena u varijabli "češći jezik u govoru". Ustanovljene razlike teško je objasniti, a pretpostavljamo da vjerojatno proizlaze iz činjenice što su im se roditelji ranije od ostalih doselili u zemlju zaposlenja, naučili nešto novog jezika i provodili njegov transfer na potomstvo. Bez obzira na plauzibilnost ovakva objašnjenja, smatramo da nađena razlika nije artifičijelna, jer je i samovrednovanje poznavanja materinskog jezika u hrvatskih ispitanika niže nego u ostalih. Iako, dakle, možemo tvrditi da ispitanici hrvatske nacionalnosti materinski jezik poznaju nešto slabije od drugih pa se njime u komunikaciji s braćom i u igri rjeđe koriste, iznenađuje činjenica što se to događa baš u sredinama u kojima su u većini (u zemljama reduciranog uzorka), gdje je prema tome i veća mogućnost komuniciranja među sunarodnjacima.

U varijablama što smo ih uvjetno nazvali "interes i planovi za povratak u domovinu", nisu nađene statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika hrvatske i ispitanika drugih nacionalnosti. To jednako vrijedi kako na razini cjelovitoga, tako i na razini reduciranog uzorka. Rezultate ćemo, stoga, navesti zbirno za cijeli uzorak (N=342). Pismene veze naših ispitanika s rodbinom i prijateljima u domovini (dopisivanje) općenito su dosta raširene. Češću ili rjeđu korespondenciju vodi točno dvije trećine ispitanika (66,7 posto), a samo se trećina ispitanika ni s kim ne dopisuje. Iako smo pretpostavljali da će dopisivanje (ponajčešće) s rodbinom u domovini ukazivati na namjeru povratka, ovakva raspod-

jela "dopisnika i nedopisnika" teško to može indicirati. Mogli bismo reći da održavanje veza s domovinom nije u izravnoj funkciji s planom povratka.

Odgovori hrvatskih i ostalih ispitanika statistički se značajno ne razlikuju u izravnom pitanju o namjerama povratka u domovinu. Prema odgovorima ispitanika, preko polovica obitelji (55,6%) naših građana kani se vratiti u domovinu, trećina je neodlučna i ne zna što će biti, a samo 11,4 % izjavljuje da se ne kane vratiti (55,6:33,0:11,4 %). Ovakvu raspodjelu opredjeljenja percipiraju djeca, a stvarni planovi i želje roditelja mogu, naravno, biti i drukčiji. Pitali smo zato djecu gdje bi ona željela živjeti: u domovini, ili u inozemstvu. Kako smo očekivali, odgovori pokazuju da više od polovice (53%) svoju perspektivu budućeg života vide u zemlji podrijetla. Podjednak broj ostalih želi nastaviti život u inozemstvu (22,1%) i opredjeliti se kada za to dođe vrijeme - trenutno ni sami ne znaju što bi (24,9%). Očita korelacija odgovora na ova dva pitanja ukazuje na zaključak da natpolovičan broj ispitanika priželjkuje povratak u domovinu, a da samo svaki četvrti svoju perspektivu bez dvojbe vidi u nekoj stranoj zemlji. Kao što se hrvatski ispitanici u malo čemu statistički značajno razlikuju od svojih istojezičnih vršnjaka (u socioekonomskom statusu i uporabi materinskog jezika), oni su s njima u suglasju i spram osnovne opredjeljenosti za konačni povratak u domovinu. Naposljetku, uzorak i jednih i drugih ispitanika izabran je između polaznika dopunske škole/nastave materinskog jezika, dakle iz populacije naše djece koja već samom tom činjenicom svjedoče svoju privrženost rodu i korijenu. Obje ove referentne skupine ispitanika pripadaju istoj južnoslavenskoj migracijskoj većini koju nacionalna parcijalizacija u promatranim varijablama ne distingvira.

d) Zaključak

1. Razlike u promatranim socioekonomskim varijablama između učenika hrvatske nacionalnosti i učenika drugih južnoslavenskih nacionalnosti koji u dopunskoj školi/nastavi materinskog jezika uče isti "materinski" jezik nisu statistički značajne. To jednako vrijedi i za cjeloviti i za reducirani uzorak ispitanika iz četiri zemlje.

2. Niska razina obrazovanja očeva i (još više) majki, te njihova zauzetost radom značajnije ne pridonose posredovanju učenja njihovih potomaka, što zacijelo vrijedi i na planu svladavanja i razvijanja materinskog jezika.

3. Čestota uporabe materinskog jezika zavisi o sugovorniku - najčešće se koristi u razgovoru s roditeljima, znatno rjeđe s braćom, a još rjeđe u igri s vršnjacima. Na razini cjelovitog uzorka u tome nema statistički značajne razlike između hrvatskih i drugih učenika.

Statistički značajne razlike nađene su u reduciranom uzorku kada je u pitanju "jezik s braćom" i "jezik u igri" (ispitanici hrvatske nacionalnosti u oba slučaja češće od drugih koriste strani jezik).

4. U cjelovitom se uzorku statistički značajno ne razlikuju ispitanici hrvatske nacionalnosti od drugih ni po tome kojim im je jezikom lakše govoriti i pisati (i jedno i drugo lakše im je na stranom), a ne razlikuju se ni u vlastitom samovrednovanju poznavanja materinskog i stranog jezika (svoje poznavanje stranog jezika ocjenjuju višim ocjenama).

U reduciranom uzorku postoji statistički značajna razlika u dominantnosti stranog jezika u govoru kod hrvatskih ispitanika u odnosu na njegovu manju istaknutost kod drugih ispitanika. Suglasno tome, ispitanici hrvatske nacionalnosti statistički značajno nižim ocjenama vrednuju svoje poznavanje materinskog jezika nego ispitanici drugih nacionalnosti.

5. Po interesu i planovima za povratak u domovinu nema nađene statistički značajne razlike između ispitanika hrvatske i drugih nacionalnosti ni na razini cjelovitog ni na razini reduciranog uzorka. Preko 50 % svih ispitanika kane se vratiti u domovinu i (re)integrirati se u društvo podrijetla (bilo nastavljajući započeto školovanje ili stupajući u svijet rada), a preostali se u približno istom broju izjašnjavaju ili za dalji život u inozemstvu ili se kolebaju između povratka i ostanka.

6. S obzirom na mali broj konstatiranih statistički značajnih razlika (i to jedino u reduciranom uzorku i samo u nekim jezičnim varijablama), možemo zaključiti da su ispitanici hrvatske nacionalnosti vrlo slični svojim kolegama, pripadnicima drugih nacionalnosti, u dopunskoj školi, kako u pogledu želja i namjera povratka, tako i u pogledu njezgovanja materinskog jezika.

LITERATURA

1. Cohn Bendit, D. "Multiculturalism in the city - The integration of immigrants". Frankfurt am Main: Council of Europe, 1991.
2. Feuerstein, R. *The dynamic assessment of retarded performers. The learning potential, assessment device, theory, instruments, and techniques*. Baltimore: University Park Press, 1979.
3. Gassner, H. "Language Law and Minority Languages". *Contact Bulletin* Vol 7 no. 2. The European Bureau for Lesser Used Languages, 1990.
4. Heršak, E. "Osnovni migracijski tokovi Jugoslavije - pregled". *Glasnik, Jugoslavenski dodatak, UNESCO, Zagreb, 1986*.
5. Klinar, P. "Hipoteze za istraživanje druge generacije migranata". *Rasprave o migracijama, Zagreb, 1980, sv. 68, str. 48-51*.
6. Ljubešić, M. "Jezični razvoj djece jugoslavenskih migranata u SR Njemačkoj". *Migracijske teme, Zagreb, V/1989, br. 4, str. 353-362*.
7. Magnusson, K. "Kulturni identitet i jezik. Mladi Jugoslavije u Švedskoj". *Migracijske teme, Zagreb, V/1989, br. 4, str. 363-378*.
8. Pavlinić, A. "Croatian or Serbian (S/C) as a Diaspora Language in Western Europe (The Example of the Netherlands)". *Proceedings of the International Workshop on Ethnic Community Languages in Europe (Gilze-Rijen, the Netherlands, December 1990)*. U tisku, 1992.
9. Ringbom, H. *The Role of the First Language in Foreign Language Learning*. Clevedon/Philadelphia, Multilingual Matters Ltd, 1987.

10. Savić, S. "Dokle smo došli?" *Interkulturalizam kao oblik obrazovanja dece migranata van domovine (Zbornik radova)*. Novi Sad, Filozofski fakultet i Institut za južnoslovenske jezike, 1989.
11. Skutnabb-Kangas, T. & Cummins, J. *Minority Education: From Shame to Struggle*. Clevedon, Avon, Multilingual Matters Ltd, 1988.
12. Stölting-Richert, W. "Linguistic, Sociological and Pedagogical Aspects of Serbo-Croatian in West-European Diaspora". *Slavica Lundensia 12 - Languages in Western Europe*. Lund, Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet, 1988, str. 11-21.
13. Weinreich, U. *Languages in Contact*. The Hague, Mouton, 1968.
14. Wode, H. *Einführung in die Psycholinguistik*. Ismaning, Max Hueber Verlag, 1988.

CROATIAN MIGRANT WORKERS' CHILDREN IN EUROPEAN COUNTRIES: EMIGRATION, MOTIVATION FOR THE MAINTENANCE AND PRESERVATION OF THE MOTHER TONGUE AND FOR RETURN TO THE COUNTRY OF ORIGIN

SUMMARY

The first part of the work contains demographic information on migrant workers and an introduction to the questions to be dealt with. Next, arguments pro the promotion of mother tongue and original culture in the context of Europe's integration are put forward, followed by some findings from the authors' research project, focussing on the group of Croatian respondents. The variables observed are tentatively classified as: socioeconomic ones, language practice and language competence, and interests and plans concerning return to the home country.

On the equivalent sample of migrant workers' children (N=342) in eight European countries of immigration, aged 10-18, who were attending supplementary education in the Croatian or Serbian, analysis was performed so as to determine whether the respondents of the Croatian nationality (116) differed from the rest of them (226) with regard to their mother tongue maintenance and preservation and their intentions concerning return to the homeland. The same analysis was carried out at the level of a reduced sample of respondents, including only those in four countries (Germany, Switzerland, the Netherlands, Sweden). That sample was made up of 178 respondents (91 of the Croatian nationality, 87 of other nationalities). The empirical results thus obtained point out to the fact that supplementary school pupils, from the standpoint of their nationality, show no differences regarding their mother tongue maintenance or their intentions to return. Such results may be conditioned by: the respondents' comparable socioeconomic status, as well as similar parents' and students' attitudes towards supplementary school.